

GUĻBŪVE LATVIJAS PILSĒTU UN LAUKU REGIONĀLAJĀ AINAVĀ

Log House in Urban and Rural Regional Landscape of Latvia

Silvija Ozola

Rīgas Tehniskās universitātes Liepājas filiāle, e-pasts: ozola.silvija@inbox.lv

Abstract. *Only wooden buildings were found on lands populated by the Balts up to the 13th century. It was necessary to build buildings of different planning configuration following the relief of the hillfort: rectangular, polygonal and free configuration log houses made of logs were very appropriate for such conditions. Fences of logs for the defence of hillforts matching the relief gradually became as fortification walls and new structural elements in the spatial arrangement of primitive settlements. Logs became components of landscape. Starting from the 13th century architecture of wooden buildings developed in a new socio-political situation in the presence of stone architecture. In modern Latvia building of log houses has remained unchanged and has not lost its peculiarity in constructive essence during the centuries.*

Research goal: *analyse the impact of urban and rural environment forming wooden buildings – log houses on the Latvian cultural landscape during various ages.*

Applied materials and methods in the work: *observation of buildings in nature, comparative analysis of projects, cartographic, graphic and photographic materials.*

Keywords: *architectonic structures, log house, spatial environment, traditions, wooden constructions.*

Ievads

Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē plašas teritorijas senatnē aizņēma meži. Latvijas zeme bija pievilcīga kaimiņtautu pārstāvju apmeklējumiem. Dažādu kultūru un vietējo tradīciju ietekmē attīstījās nezināmu autoru radīta koka apbūve. Kuršu, prūšu, zemgaļu, latgaļu, līvu, igauņu, kā arī lietuviešu sabiedrībā mazākā vienība bija ģimene, un tās pajumtei cēla mājokli. Sākotnēji tikai māju, bet vēlāk jau visu ēku puduri iežogoja: veidoja baltu ļaudīm raksturīgu dzīvesvietu – viensētu jeb savrupsetu. Dzimtas apdzīvotu teritoriju identificēja ar ciemu, kā apbūvi veidoja atsevišķu dzimtu saimēm piederošas viensētas.

Latvijas teritorijā kopš 1. gadu tūkstoša vidus p.m.ē. zemkopībai piemērotās zemēs medījumiem, bagātu mežu tuvumā, uz atsevišķiem pauguriem, ar stāvām nogāzēm vietējie iedzīvotāji patvērumam no plēsīgiem zvēriem un svešu cilšu uzbrukumiem sāka ierīkot nocietinātas apmetnes. Sekojot pilskalna reljefam, būvēja iežogotus celtņu kompleksus ar taisnstūra, daudzstūra un brīvas konfigurācijas plānojuma guļbūvē. Reljefam pieskaņotie apaļkoku žogi pilskalnu aizsardzībai pamazām kļuva par nocietinājumu sienām un jauniem struktūrelementiem pirmatnējo apmetņu telpiskajā organizācijā. Pilskalna pakājē koka nocietinājumi ietvēra senpilsētas blīvo apbūvi ar nelielām vienas un divu telpu apaļkoku mītnēm, saimniecības ēkām, kūtīm. Aizsargātās vietās, uz salām, ezeros būvēja ezerpilis, to apbūvē iekļāva guļbūves. Celtņu uzbūvi veidoja tā, lai, izvairoties no atsevišķu elementu mehāniska sakopojuma būvapjomā, sasniegtu estētiski pilnvērtīgu arhitektonisko risinājumu.

Senatnē baltu zemēs bija sastopamas tikai koka celtnes, bet kopš 13. gadsimta, mainoties sabiedriski politiskajai situācijai, koka ēku arhitektūra attīstījās mūra apbūves klātbūtnē. Latvijas teritorijā vācu tradīcijās dibināja pirmās pilsētas, un to plānojums ietekmēja arī koka celtņu turpmāko attīstību. Reformācija veicināja jaunu ēku tipu izveidi. Mainījās izpratne par pilsētu arhitektoniski telpisko uzbūvi – centriska plānojuma kompozīcijā par apbūves dominantu kļuva dievnams, kas organizēja apkārtnējo vidi un ietekmēja koka ēku un guļbūvju būvniecību. Livonijas karš (1558-1582) izjauca Livonijas konfederāciju (1243-1561). Pilsētu attīstībā 17. gadsimtā notika izmaiņas: veidojās radiāls plānojums un telpiskajai videi atbilstošas

dzīvojamās un sabiedriskās celtnes. Ielūkojoties tālā pagātnē, pilsētu un lauku dzīvojamo ēku plānojumā un konstruktīvajā uzbūvē saskatāmas daudzas kopīgas iezīmes, to izcelsme saistīta ar naturālo saimniekošanas veidu. Sākotnēji koka celtnes pilsētās atgādināja apbūvi laukos, bet pakāpeniski dzīvojamās ēkas sāka piemērot pilsētas plānojuma prasībām. Sociālekonomisko apstākļu ietekmē vietējo meistarū būvēto guļbūvju plānojums un būvapjoms pilnveidojās; iezīmējās reģionālas īpatnības. Koka celtnes 18. gs. otrajā pusē kļuva monumentālas, un Kurzeme, Zemgale, Vidzeme un Latgale ieguva etnogrāfiskajam reģionam raksturīgu apbūvi: kvalitatīvās iezīmes noteica mērogs un telpisko formu attiecības. Tradīciju sīkstais pretpēks izpaudās saskarē ar stilu arhitektūru. Koka būvformu evolūcijas sarežģītais un savstarpēji atgriezeniskais process vispirms izpaudās pilsētu koka apbūvē, bet vēlāk – muižu un arī zemnieku viensētu arhitektūrā.

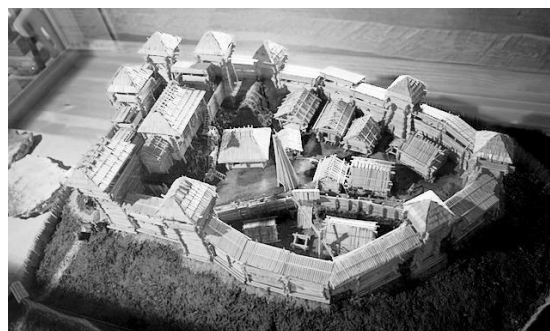
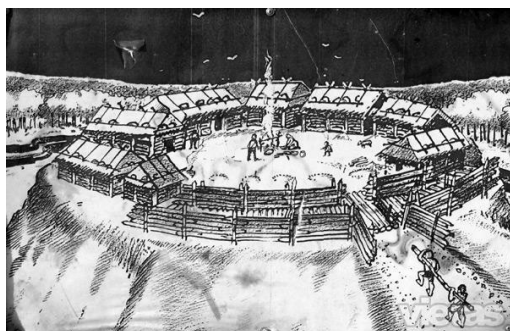
Gadsimtu gaitā guļbūvju celtniecība Latvijā savā konstruktīvajā būtībā ir palikusi nemainīga un nav zaudējusi savdabību. Tradicionālā būvniecība iedvesmo, pilnveido guļbūvju konstruktīvo risinājumu, radīt mūsdienu funkciju nodrošināšanai pilnīgi jaunas arhitektoniskas struktūras un ēku tipus – sabiedriskas celtnes un atpūtas kompleksus.

Raksta mērķis: analizēt pilsētu un lauku vidi veidojošo koka celtnu – guļbūvju ietekmi uz Latvijas kultūrainavu dažādos laikmetos.

Pētījuma metode: ēku apsekošana dabā, projektu, kartogrāfisko, grafisko un fotogrāfisko materiālu salīdzinošā analīze.

Senā koka apbūve Latvijā

Baltu zemēs pastāvēja apdzīvotu vietu daudzveidība: atklātas apmetnes, kur stāvkoku konstrukciju celtnu grupu apjoza žogs un grāvis, dabisku šķēršļu aizsargātas apmetnes un nocietinātas apmetnes dabiskos pakalnos ar izlīdzinātu plakumu un stāvām nogāzēm (1. att.). Pilskalnu virsotnēs, sekojot reljefa īpatnībām, radīja iežogotu celtnu apbūves kompleksus (2. att.) ar dažādām konfigurācijas plānojuma un apstākļiem ļoti piemērotām guļbūvēm.

1. attēls. Zemgaļu apmetne ar guļbūvēm Tērvetes pilskalnā. Rekonstrukcija.

(http://i.vietas.lv/userfiles/image_gal/big/43/image-2543.jpg).

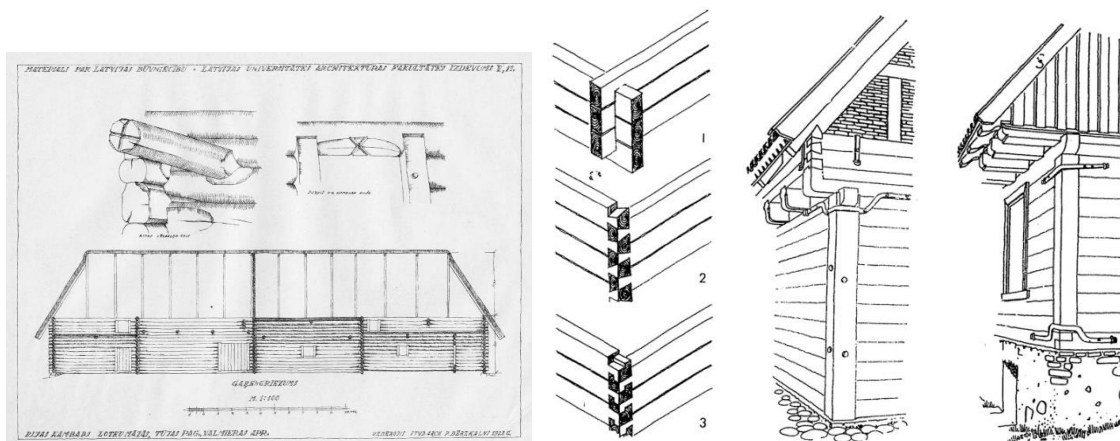
2. attēls. Zemgaļu nocietināta dzīvesvieta ar guļbūvēm Dobeles pilskalnā. Jelgavas Ģederta Eliasa muzeja ekspozīcijas makets. Foto: S. Ozola.

Koka būvju celtniecībā ņēma vērā vietējā, dabiskā būvmateriāla konstruktīvās iespējas un izmērus – pārseguma laidumu, guļkoku garumu, statņu augstumu, kā arī koksnes īpašības – jūtību pret mitrumu, nokrišņiem, koksngraužiem un uguni. Koka ēku konstrukciju galvenie veidi bija stāvbūve, guļbūve un statņu jeb režģu konstrukcija, kas noteica arī jumta izveidi un būves siluetu, un, tāpat kā vietējās tradīcijas un vide, ietekmēja celtnu arhitektūru. Šo procesu veicināja arī sabiedrības sociālā struktūra, klimatiskie apstākļi, būvmateriālu resursi un to izmantošanas loģika, tieksme pēc vienkāršības būvapjoma uzbūvē, ailu un sīkdaļu formās, dekorā. Koksnes īpašību izpratne izpaudās apzinīgās rūpēs par radīto materiālo un mākslas vērtību iespējami ilgāku mūžu. Balti, līvi, igauņi līdz 13. gadsimtam mājokļiem būvēja tikai koka celtnes – galvenokārt guļbūves, to nozīmīgākais konstruktīvais elements bija siena no baļķiem, to augšpusē iecirta apaļīgu robu puskoka dziļumā vai arī baļķu galu augšpusē un apakšpusē izcirta

apmēram vienu ceturto daļu, lai ieguldītu nākamo baļķi. Puspēdu garos guļbaļķu galus māju stūru sastiprinājumos latvieši dēvē ar paksi (Kārkliņš, 2008: 22).

Guļbūvju konstruktīvie risinājumi

Latvijas laukos un mazpilsētās daudzus gadsimtus būvētās guļbūves savā būtībā ir arhaiskas masīvkoka celtnes. Mūsdienās tās uzskata par elitārākām un izteismīgākām nekā jaunākā laika guļbūves koka statņos ar dēļu apšuvumu un sienas biežumā iebūvētu siltinājumu. Masīvkoka ēku priekšrocība ir mikroklimata stabilitāte telpā, koksnes virsmu „elpošana”, drošības sajūta mājoklī un mākslinieciskā izveide.

3. attēls. Valmieras apriņķa Tūjas pagasta „Lotku” māju rija. Uzmērīja: Pēteris Bērzkalns. 1922. (Materiāli par Latvijas būvniecību).

4. attēls. Guļšķautņu sienu stūru savienojumi: 1 – ar pakšiem (krusta paksis), 2 un 3 – dzegulotais savienojums (gludais paksis). (Jansons, 1982).

5. attēls. Guļšķautņu ēka ar statņi savienotiem stūriem un pārvēlumu 18. gs. noliktavai Liepājā, Vecās ostmalas ielā. (Jansons, 1982).

6. attēls. Guļšķautņu ēka ar dziļu paspārni zem izvirzītajiem dziedru galiem 18. gs. dzīvojamai ēkai Liepājā, Zāļu ielā 1. (Jansons, 1982).

Guļbūvi veidoja no apaļkokiem (3. att.), apkantētiem baļķiem ar kaķējumu, šķautņiem (4. att.) bez kaķējuma un frēzbaļķiem ar vairākām gropēm. Guļbūvi statņos (5. un 6. att.) būvēja no apkantētiem baļķiem ar kaķējumu, šķautņiem un frēzbaļķiem ar vairākām gropēm, taču šādām ēkām grūti izveidot sarežģītus sienu salikumus, jo statņi kļūst pārāk komplicēti. Guļbūvēm statņos izmantoja karkasu shēmas: vertikāli statņi sasēja augšējo un apakšējo vainagu; statņus izvietoja arī abpus durvju un logu ailām. Telpai starp statņiem izmantoja guļkoku konstrukciju, galus ievietojot statņu gropēs. Guļbūvei statņos nav iespējams gludais jeb krusta paksis, jo ēkas ārsienas un stūri ir gludi, tādēļ nepieciešama precīza detaļu apstrāde. Izcili būvbaļķi vajadzīgi tikai statņiem, augšējam un apakšējam vainagam. Kurzemē šādi cēla ostas noliktavas Liepājā, dzīvojamās mājas, krogus un citas būves (Kārkliņš: 2008: 32).

Latvijā 20. gs. divdesmitajos un trīsdesmitajos gados būvniecība uzplauka: cēla ēkas, lai veidotu tūkstošiem jaunsaimniecību – daudzas no tām ierīkoja kādreizējo muižu mežu nogabalos. Būvvieta zemnieki pašu spēkiem sagatavoja 9 līdz 10 m garus baļķus. Stūra savienojumiem lietoja krusta paksi. Viengimeņu dzīvojamo māju celtniecība no vietējiem kokmateriāliem bija salīdzinoši lēta. Guļbūves stāva augstums bija 3,5 līdz 4,5 m. Sijas iebūvēja 2,7 līdz 3 m augstumā un virs tām vēl uzbūvēja dažus vainagus, lai veidotu nelielu drepeli. Nošļaupto jumtu galiem reizēm lietoja arhaisko guļbaļķu zelmini. Guļbūves sienu noturībai izzāģēja vertikāli stieptas logailas ne tuvāk par 1,5 m no stūra, lai nodrošinātu sienas stingrību. Bija sastopami arī lentveida logi. Ar šķērssienām nostiprinātajās pietiekami masīvajās guļbaļķu sienās ierīkoja lielāka izmēra ailas, arī galvenajām ieejas durvīm.

Mūsdienās guļbūves ceļ, izmantojot tradicionālos paņēmienus, un ražo arī rūpnieciski. Firma „Latlaft”, kas darbību uzsāka 2001. gadā, piedāvā ar rokām darinātas guļbūves, bet somu

„Finnlog” piedāvā būvēšanai piepilsētās vienvietīgu un divvietīgu koka mājas, arī ar garāžām, vasaras mājas un villas no masīviem līmētiem guļbaļķiem, kas ir videi draudzīgi, ugunsdroši, izturīgi. Mājas veido atvērtas ar plašām terasēm, lieliem logiem un individuāli pielāgo katra klienta vēlmēm. SIA „IS” guļbaļķu ēkas izgatavo no virpotiem baļķiem, bet guļbaļķu blīvījumam izmanto sūnas. SIA „SS-Būve” izgatavo guļbūvē mājas, pirtiņas, vasarnīcas, lapenes, darbnīcas, garāžas ar norvēģu, krievu vai kanādiešu pakši. Senās tradīcijas cenšas apvienot ar mūsdienu tehnoloģijām: ir patentēts jauns guļbaļķu savienojums. Dores Fabrika ieguvusi patentu par inovatīvu guļbūvju konstrukciju elementu – Dzeguļa stūra savienojumu, kas aiztur vēju, lietu un salu, bet par produktu „Frēzbaļķu guļbūve ar Dzeguļa stūra savienojumu” saņēma „Eksporta un inovācijas balvu 2009”. Igaņu uzņēmuma AS „Ritsu” guļbūvju rūpnīcā ražošanas process ir automatizēts. „Eco House International” izmanto kvalitatīvus materiālus guļbūvju māju ražošanā – kaltētus materiālus no nemizotas koksnes, kā arī garumā un dziļumā līmētu koku, kas nodrošina ģeometrisku stabilitāti un pilnīgi cietu struktūru un ļauj izvairīties no plaisām, kas ir problēma būvētājiem, kuri izmanto tradicionālās tehnoloģijas. Ēkām izmanto standarta stūra savienojumu, dubulto stūra savienojumu un Tiroliešu stūra savienojumu. „Eco Wood House” piedāvā jebkāda izmēra un sarežģītības pakāpes guļbūves no cilindriskiem baļķiem, norvēģu lafetes, arī ar rokām cirstas guļbūves, lai veidotu mājokli ar labvēlīgu klimatu.

Guļbūve latviešu zemnieku sētu apbūvē

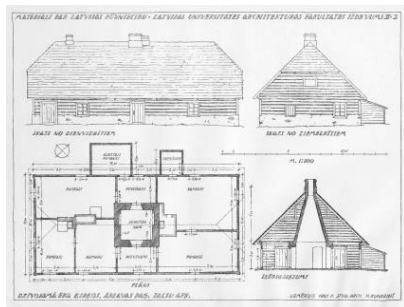
Senākie koka apbūves arhitektoniski telpiskie risinājumi Latvijā rodami lauku vidē, kur, sekojot reljefa savdabībai, dabas kontekstā un ūdenstilpņu klātbūtnē veidojās zemnieku sētu plānojums un apbūve.

Latgalē zemnieku materiālā kultūra veidojās uz seno iedzīvotāju – latgaļu kultūras bāzes. Latviešu un slāvu tautu – krievu, poļu, baltkrievu – kultūru mijiedarbībā izveidojās daudz lokālu īpatnību; tautas celtniecībā jāmin: Austrumeiropas tipa dūmistaba ar „krievu krāsni”, divdalījuma un trīsdalījuma dzīvojamā māja ar neapsildāmu priekšnamu. Valdošie zemnieku apmetņu veidi bija izklaidu sādža un rindu sādža. kuras plānojumu veidoja iela; varēja būt arī krustveida vai T-veida plānojums. Sādžu ietvaros zemnieku sētām bija vairāki ēku izvietojuma varianti: ēkas cēla ap taisnstūra pagalmu, ko veidoja divas ar galiem pret ielu vērstas un viena paralēli otrai būvētas celtnes, vai arī visas ar galiem pret ielu vērstas ēkas izvietoja pēc divpagalmu principa – centrā dzīvojamā māja, uz vienu pusi no tās kūts, uz otru – klēts. Dažreiz dzīvojamo ēku un kūti novietoja paralēli tik tuvu kopā, ka saskārās jumtu slīpes. Starp ēkām atradās slēgts laidars, bet klēts un citas ēkas izvietoja attālāk. No apaļiem baļķiem zemnieku celtās nelielās guļbūves sedza ar salmiem vai lubām klāti divslīpju jumti. Stūra savienojumiem lietoja krusta pakši. Zem viena jumta dažreiz apvienoja dažāda rakstura saimniecības telpas vai arī dzīvojamās un saimniecības telpas. Pagalmu no ielas norobežoja augsts žogs ar dekoratīviem vārtiem (Latvijas, 1978: 162-164).

Vidzemē zemnieku materiālā kultūra veidojās uz seno iedzīvotāju – latgaļu un lībiešu – materiālās kultūras bāzes kaimiņos dzīvojošo sēļu, igauņu un slāvu ietekmē. Dažādu tautu kultūru mijiedarbībā un atšķirīgu vēsturisku un sociālekonomisku apstākļu ietekmē Vidzemē izveidojās vairāki lokāli novadi ar materiālās kultūras īpatnībām; tautas celtniecībā jāmin: divdalījuma vai trīsdalījuma plānojuma dzīvojamā māja, rija ar zemu un platu jumtu, tradīcija vienā saimniecībā uzbūvēt vairākas nelielas vientelpas klētiņas, pirts ar piebūvētām dzīvojamām telpām. Dzīvojamās rijas jumts dominēja tā, ka sienas zem dziļajām paspārnēm veidoja tikai ceturto daļu no ēkas kopējā augstuma (7. att.). Vidzemē 18. un 19. gadsimtā bija divējādi zemnieku apmetņu veidi: viensētas un izklaidus ciemi, kas dažkārt bija diezgan cieši apbūvēti. Viensētās un ciemos ēkas izvietoja ap neregulāru pagalmu, tā vienā malā atradās dzīvojamā ēka, bet citās – saimniecības ēkas. Klēti cēla dārzā, bet riju novietoja attālāk no citām ēkām, izveidojot īpašu rijas pagalmu. Zemnieki cēla guļbūves no apaļiem vai nedaudz aptēstiem baļķiem, savienotus krusta pakšos. Ēkas sedza četrslīpju vai galos nošļauti divslīpju jumti, bet Austrumvidzemē – arī divslīpju jumti. Iesegumam izmantoja salmus vai lubas; 19. gs. otrajā

pusē plašāk lietoja dēlīšus. Turīgo saimnieku ēkām bija kārniņu jumti. Dekoratīvos elementus izmantoja mazāk, turklāt tie bija vienveidīgi (Latvijas, 1978: 90-91).

Kurzemē valdošais zemnieku apmetņu tips bija viensētas; pastāvēja arī izklaidus ciemi (Jaunzems, 1943: 4). Pie lokālām īpatnībām tautas celtniecībā jāmin: divdalījuma vai trīsdalījuma plānojuma dzīvojamā māja ar caurstaigājamu celtnes centrālo daļu, tur atradās pavards ar piltuves veida apvalkdūmeni un divas neapkurinātas priekštelpas (8. att.). Ēkas izvietoja ap pagalmu. Izplatīta bija divu pagalmu sistēma: centrā atradās dzīvojamā māja, bet starp to un laidaru – darba jeb „nefūrais” pagalms. Starp dzīvojamo ēku un klēti izveidoja „tīro pagalmu”. Dzīvojamās mājas iemītnieki no caurstaigājamā priekšnama ēkas centrālajā daļā ērti varēja nokļūt kā vienā, tā otrā pagalmā. Cita plānojuma tipa sētās ēkas izvietoja atkarībā no saimniecības lieluma, reljefa un citiem faktoriem. Vairākas dažāda rakstura telpas – dzīvojamās un saimniecības – apvienoja zem kopēja jumta vienā ēkā. Pilsētās un lauku sētās cēla guļbūves no aptēstiem baļķiem, kādus būvniecībā izmantoja kopš 13. gadsimta. Guļbūves sienu noturība bija atkarīga no koku savienošanas paņēmieniem. Ēkas stūros kopš 16. gadsimta veidoja gludus pakšus. Straujais uzplaukums koka ēku celtniecībā rosināja namdarus pilnveidot kokapstrādes paņēmienus, meklēt dažādību sienu konstruktīvajā izveidē un izskatā. Nozīmīgi kļuva saimnieciskie apsvērumi – ēkām sāka veidot statņotu guļšķautņu sienas, izmantojot īsāku kokmateriālu. Šādu sienu konstruktīvais risinājums bija tuvs statņu vai pildrežģu būves principiem. Palielinājās koka celtnu tipu dažādība – būvēja mājokļus, noliktavas un saimniecības ēkas. Būvformas un dekors bija smagnēji (Latvijas, 1978: 40-41).

7. attēls. Rija ar augstu jumtu Vidzemē (Silvijas Ozolas pastkaršu kolekcija).

8. attēls. Trīsdalījuma plānojuma dzīvojamā māja ar apvalkdūmeni Kurzemē (Materiāli par Latvijas būvniecību).

9. attēls. Papes ķoniņu ciema zvejnieku sētas „Vitolnieki” dzīvojamā māja ar dēļu apdari un galos nošļauptu divslīpju jumtu.

(http://www.latvia.travel/sites/default/files/styles/lightbox/public/tourism_sight/708-vitolnieki_seta.jpg?itok=FQ3okjNE).

Zemgale auglīgo zemju un labvēlīgāku vēsturisko apstākļu dēļ izveidojās par Latvijas saimnieciski attīstītāko apvidu, kur valdošais apmetņu veids bija viensētas, bet Lietuvas pierobežā un Rīgas jūras līča piekrastē – ciemi. Sētas centrā atradās dzīvojamā ēka, ko apņēma dārzs. Dzīvojamās ēkas vienā pusē izvietoja kūtis un klētis. Celtnes kopā veidoja noslēgtu pagalmu. Attālāk, dzīvojamās mājas otrā pusē, uzcēla riju, bet aiz kūtīm atradās pirts. Zemnieki cēla ar četrslīpju vai galos nošļauptu divslīpju jumtu segtas smagnējas guļbūves no aptēstiem baļķiem; stūros tos savienoja krusta pakšos. Izmantoja arī statņu konstrukcijas. Jumta segumam izmantoja salmus, 19. gs. otrajā pusē – arī dēlīšus un kārniņus, bet Rīgas jūras līča piekrastes ciemos – niedres (Latvijas, 1978: 196-197). Zemnieku dzīvojamām ēkām laukos, kopš 17. gadsimta, raksturīgo divdalījuma un trīsdalījuma plānojumu, ko 18. gadsimta otrajā pusē pilnveidoja, ēkas centrālajā daļā izveidoja apvalkdūmeni ar pavardu, bet istabās varēja iekļūt tikai caur priekšnamu.

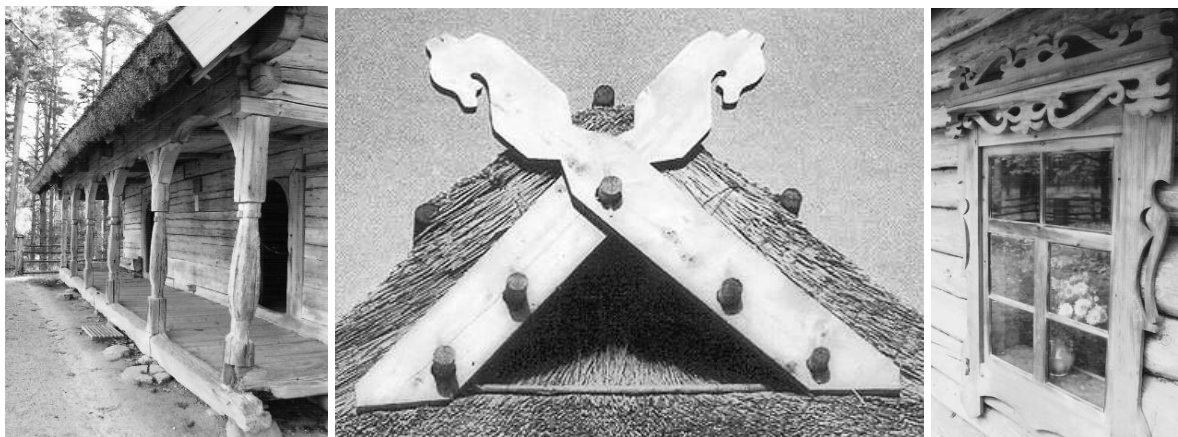
Latvijas rietumu reģionā divdalījuma un trīsdalījuma plānojuma dzīvojamās mājas ar caurstaigājamu centrālo daļu pielāgoja pilsētas apstākļiem: veicināja koka celtnu plānojuma attīstību. Pilsētas apbūvei piemērotās trīsdalījuma plānojuma dzīvojamās ēkas izvietoja ielas abās

pusēs tā, lai pret brauktuvi pavērstā garenfasādē veidotu apbūves līniju. Ieeju ēkā uzsvēra ar durvju ailas formu un portālu. Pilsētas ainavā dominēja koksnes sudrabpelēkais tonis un apsūņojuma zaļums. Sevišķi spilgti uz šī fona izcēlās dakstiņu jumti.

Guļbūvju mākslinieciskā izteiksmība

Latviešu tautas celtniecībā nozīmīgas bija ēkas sienas un jumta augstuma proporcijas. Tradicionāli ēkas uzbūvē izcilu vietu ieņēma jumts: tā izbūvei atvēlēja pat divas trešdaļas no ēkas kopējā augstuma. Ēkas sedza četrslīpju un divslīpju jumti, kam bija arī nošļauti gali. Salmu, niedru un lubu seguma jumta slīpums bija nedaudz mazāks par 45 grādiem, lai spāres jumtgalē veidotu nedaudz platu leņķi. Lauku mājām par piemērotu atzītais jumta slīpums bija sastopams arī pilsētu koka apbūvē, apliecinot tautas būvniecības tradīciju noturību un ietekmi.

Ēkas fasādē aktīvs elements vienmēr ir bijis logs – laikmeta būvniecības dokuments, kas ietvēra informāciju par būvelementu stilistisko un konstruktīvo evolūciju. Logu vērtnes daļiņa vairākās rūtīs: to izmērus diktēja stikla izgatavošanas iespējas. Pilsētās koka dzīvojamo ēku logu vērtņem izmantoja sīku rūšu stiklojumu, iestiprinātu koka dalījumu līstēs. Stiklu lielums noteica logu konstruktīvo un arhitektonisko uzbūvi. Ēku mākslinieciskajā veidolā lielu nozīmi piešķīra durvju ailām un to aizpildījumam. Izgatavoja gludas durvju vērtnes no vertikāli liktiem dēļiem, bet, attīstoties amatniecībai, vērtņu konstrukcijas pilnveidoja. Kopš 17. gadsimta ēku durvis ieguva arī dekoratīvu nozīmi. Dekorāciju lietoja ļoti atturīgi: rotājumam pieskaitāmas funkcionālas nozīmes sīkformas – lieveņu margas, izgriezumī vējdēļu galos, regulāri izkārtotie jumta kores nostiprinājuma elementi (9. att.). Klētīm ar vaļēju lieveni dekors akcentēja lieveņu stabus (10. att.) un pārsedžu elementus. Latgalē ar kokgriezumiem rotāja lieveņu stabus, jumta vējdēļus (11. att.), logu apmales (12. att.), ēku zelmiņus.

9. attēls. Guļbūvē celta klētis ar dekoratīviem stabiem rotātu vaļēju lieveni Kurzemē 2007.

10. (Silvijas Ozolas attēlu kolekcija).

11. attēls. Dekors – dzīvojamās ēkas jumtgales vējdēļu zirgi. (wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a2/Jumis.JPG).

12. attēls. Dzīvojamās ēkas loga dekoratīva apdare Latgalē (Silvijas Ozolas attēlu kolekcija).

Guļbūves arhitektonisko vērtību un māksliniecisko izteiksmību nosaka daudzu gadsimtu laikā amatnieku izkoptā un pilnveidotā konstruktīvā loģika, kas mūsdienās tiek tradicionāli turpināta: projektētāju un celtnieku kopīga darba rezultātā top harmoniskas un gaumīgas ēkas. Ignorējot konstruktīvo loģiku un tradīcijas, rodas masīvkoka ēkām neraksturīgi un neveiksmīgi risinājumi – no tieviem balķiem būvētas ēkas ar neprasmīgi izveidotiem pakšiem, tradicionālai guļbūvei pārmērīgi platas logailas, atstājot netipiskus un nenoturīgus guļbalķu pakšu „stabiņus”. Nepārtrauktas logailas būtu jālieto guļbūvēm statņos vai masīvkoka karkasa konstrukciju ēkās. Guļbūvēm nav raksturīga dubultdrošības pasākumu izmantošana: uz dziedriem balstītas pārlietu lielas vai niecīgas jumta pārkores papildus balstīšanai radīta kolonnu rinda. Guļbūves loģisko un vienkāršo pamatapjomu apaudzējot ar kolonādēm, balkoniem un erkeriem, celtnieki iegūst „samocītu” būvapjomu. Saglabājot uzbūves konstruktīvo loģiku, mūsdienās ir radīti veiksmīgi

risinājumi guļbūves izmantošanai. Daudzās laikmetīgās ēkās uzsvērti guļbūves un statņu konstrukciju kontrasti (Kārklīšs, 2008: 35). Izmantojot gludas frēzbaļķu virsmas, apaļkoku sienas ar krusta pakšiem un izteiksmīgu resngaļa un tievgaļa maiņu, guļbūvju ārsienu virsmām veido atšķirīgu faktūru. Vidzemes un Latgales novados ēkām būvēja apaļkoku sienas, bet Kurzemē guļbūves cēla no divpusīgi un pat četrpusīgi pietēstiem baļķiem. Kurzemes dienviddaļā gludās baļķu sienas iestrādāja gludos pakšos, bet – ziemeļdaļā redzami krusta pakši ar pāri laistiem galiem (Jaunzems, 1943: 22).

13. attēls. Dzīvojamās ēkas jumts ar koka segumu Amatciemā.
(<http://amatciems.lv/lat/galerija/majas.html?pic=941>).

14. attēls. Viesu nams „Puduri” netālu no Ķeguma. (http://www.viss.lv/dati/puduri/logo_liels.jpg).

Mūsdienā Latvijas mazpilsētās, laukos vai piepilsētā individuālo dzīvojamo māju vizuālais tēls un konstrukcijas attīstās dažādu kultūru ietekmē. Pilnveidojot ģimenes ēku plānojumu, tradicionālais divdalījums un trīsdalījums vairs nav aktuāls. Nozīmīga kļūst dabas videi draudzīga, ekoloģiska apbūve un ēku harmoniska iekļaušana ainavā. Celtniecībā plaši izmanto dabiskus materiālus, attīstītu guļbūvju būvniecības tehniku un tradīcijas, salmu jumtu izveides tehnoloģijas, meklē risinājumus modernās būvniecības savienojamībai ar vēsturisko praksi. Pārmaiņas koka ēku un guļbūvju celtniecībā saistītas ar racionāla ēkas plānojuma, konstruktīvas uzbūves, būvju ilgtspējības un enerģijas efektīvu risinājumu meklējumiem, izmantojot vietējos kokmateriālus un nodrošinot ērtu saliekamo koka ēku montāžu. Guļbūvju celtniecībā izmanto tradicionālos būvpaņēmienus, vienlaicīgi, bagātinot celtni ar izteiksmīgām būvformām. Liela uzmanība tiek pievērsta ārsienu un jumta augstuma proporcijām, jumta formai, ieseguma materiālam (13. un 14. att.). Ornamentu lieto pieticīgi.

Guļbūvju funkcionālā daudzveidība

Latvijas laukos līdz Pirmajam pasaules karam būvēja monumentālas celtnes – viena līdz pusotra stāva dzīvojamās un sabiedriskās ēkas, arī dzelzceļa stacijas. Dzīvojamo ēku guļbaļķu stāvu veidoja vairāki istabu bloki. Vidzemē specifiskas bija lielas rijas (15. att.), tās pārstāja būvēt 19. gs. nogalē. Vidzemē kopš 1739. gada līdz 19. gs. beigām uzbūvēja 130 draudzes saiešanas namus – viens no iespaidīgākiem bija Cepļu saiešanas nams (1817) (16. att.) pie Alauksta ezera (Kārklīšs, 2008: 31). Neilgi pirms Otrā pasaules kara Latvijā, bankas atbalstīja ugunsdrošu ēku būvniecību: zemnieki sāka celt mūra ēkas, un guļbūvju būvniecība noplaka. Lauku dzīvojamās mājas ieguva arī lēzenus jumtus, kādi bija ēkām pilsētā. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojamo fondu atjaunoja ar ēkām no ķieģeļiem un betona.

15. attēls. Rija Rūdolfā Blaumaņa memoriālajā muzejā „Brakos”.
(<http://www.braki.lv/f/galleries/l/20490.jpeg>).

16. attēls. Brāļu draudzes lūgšanas nams Cepļos, Vecpiebalgā.
(<http://www.bdm.lv/vesture/majas/sn091-01.jpg>).

Daudzas koka baznīcas uzcēla guļbūvē – varenākā no tām ir Jēzus baznīca Rīgā. Profesora Artūra Krūmiņa (1879-1969) pētījumā atrodami apraksti par guļbūvē celto baznīcu tehniskajiem risinājumiem – celtnes no ārpuses apšuva ar dēļiem, bet zelmiņus, torņus un citas detaļas virs dzegas darināja šķautņu karkasa konstrukcijā, tādēļ šādām ēkām dēļu patēriņš bija lielāks. Baznīcu plānos saskatāmas guļbūves konstrukcijai raksturīgas iezīmes: siena dominē pār ailu, logailas attālinātas no sienu sajūguma vietām, ēkas stingrību nodrošina guļbūves sienu bloki, kas novietoti ēkas stūros, un kalpoja kā torņi vai palīgtelpas. Garo guļbaļķu sienu noturību nodrošināja abpusēji piebūvēti statņi. Lielāka platuma telpas ar kolonnu rindām dalīja vidus jomā un sānu jomos (Krūmiņš, 2003).

17. attēls. Guļbūvē celtā Balvu Vissvētākās Dievmātes Aizmigšanas pareizticīgo baznīca (2012-2014).
Autore: arhitekte Ludmila Kļešņina. 2015. Foto: S. Ozola.

18. attēls. Rēzeknes Svētā Nikolaja Brīnumdara pareizticīgo baznīca. 2015. Foto: S. Ozola.

Latgalē 18. gadsimtā celtās koka baznīcas bija guļbūves ar dēļu ārējo apdari. Balvu Vissvētākās Dievmātes Aizmigšanas pareizticīgo baznīcu (17. att.) projektēšanas iniciators un tēla koncepcijas autors, mācītājs Vladimirs Rubčihins iecerēja kā kanonisku formu guļbūvi ar diviem svētgaldiem. Pareizticīgo baznīcas tēlam jābūt atpazīstamam, bet simbolikai jārada vizuāls priekšstats par Visumu – zemes un Debess pasaulēm par Dievu un Viņa attieksmi pret pasauli un cilvēku. Baznīcas celtnes uzbūvē iekļauti vairāki apjomi: Debess Valsti simbolizē ar četršķautņu teltsveida jumtu segts kubveida pamatapjoms, tā centru uz astoņstūra pamatnes vainago lielā „galva”, kas simbolizē Dieva Likumu, un krusts – Visuma Baznīcas Valdnieka simbols. Ar mazo „galvu” vainagotais zvanu tornis ir zemāks. Baznīcas plānu veido ikonostasa un altāra virzienā jeb no „grēku tumsas” uz samierināšanās ar Dievu vērsta kanonisku telpu anfilāde – lievenis, priekštelpa, priekšbaznīca, vidus telpa, altāris. Sānu piebūves baznīcas vidusdaļā veido krusta plānu. Celtnes pamatapjomu akcentē logi augšā un lieli logi sānu

piebūvēs, lai telpu labi izgaismotu. Priekšstelpā nelielie lodziņi rada krēslu. Projektēšanā, ko uzsāka 1994. gada septembrī, iesaistījās inženieri Arnis Asis, Aleksandrs Lukjanecs, Jeļena Šklevska, Juris Šataikins, Tatjana Kiriliva, Andrejs Libers, Alla Kere, Oļģerts Lukaševics, Olga Pilipenko. Pēc gada izstrādāto projektu saskaņoja Balvu Būvvaldē un ar biroja vadītāja Jura Gertmaņa piekrišanu bez atlīdzības pasniedza draudzei kā dāvanu. Rēzeknē guļbūvē tiek būvēta Svētā Nikolaja Brīnumdara pareizticīgo baznīca (18. att.).

19. attēls. Restorāns-guļbūve „Lido” Rīgā.

(https://hdwallpapers.cat/wallpaper_mirror/lido_restaurant_in_riga_at_christmas_lights_hd-wallpaper-1239473.jpg).

20. attēls. Turaidas ainava – guļbūvē celts ceļmalas restorāns „Kungu rija”.

(http://www.atputasbazes.lv/images/catalog/c0bd8e1b2458456e6e78b615749519f5/000/000/016/s7_1672.jpg).

21. attēls. Guļbūvē celts restorāns-viesu nams „Medzābaki”. (<http://www.kodarit.lv>).

Atjaunotajā Latvijas Republikā pieauga interese par guļbūvēm: Rīgā uzcēla restorānu „Lido” – izmēros vislielāko guļbūvi (19. att.). Ēkas augšdaļu un vējdzirnavas veidoja statņu konstrukcijās. Lauku vidē ekoloģiskas, strukturālas un funkcionālas izmaiņas veicina netradicionālu guļbūvju atpūtas un viesu namu, sabiedrisko ēku un monumentālu kompleksu būvniecību. Turaidā vērienīgs un skaists ir no vareniem apaļiem baļķiem celtais restorāns „Kungu rija” (20. att.), ar lielām jumta pārkarēm un koka skaidu jumtu. Lilastes ezera tuvumā restorāna-viesu nama „Medzābaki” (21. att.) pagrabstāvs un cokols veidots no plēstiem akmeņiem, pirmais stāvs – no guļbaļķiem, bet jumts – no niedrēm. Daugavas piekrastē atrodas daudzfunkcionālais atpūtas komplekss „Puduri” (14. att.).

Guļbūve Latvijas pilsētu un lauku ainavā

Latvijā daudzu gadsimtu gaitā izveidojusies arhitektoniski un dabas formu bagātā lauku un pilsētu ainava nav iedomājama bez sasaistes ar kultūras tradīcijām un vērtībām. Viegli iegūstamais un celtniecībā ērti lietojamais kokmateriāls viduslaikos izrādījās ārkārtīgi ugunsdrošs. Nocietinātajā pilsētā Rīgā būvnoteikumi stingri vērsās pret koka ēku būvniecību: guļbūves turpināja celt galvenokārt ārpus mūriem priekšpilsētās, kur brīvstāvošus namus novietoja ar sāniem pret ielu vai ceļu. Latvijas mazpilsētās, kur ieliņas saistīja apbūvi ar tirgus laukumu, koka arhitektūra bija vadošā daudzus gadsimtus (Jansons, 1982: 16-17). Mūsdienu pilsētu apbūvē nedominē ekoloģiskas un estētiskas mazstāvu koka dzīvojamās ēkas un guļbūves – tās pilsētu ainavā iekļauj kā ekskluzīvas, unikālas celtnes.

Koka ēkas un guļbūves ir kļuvušas par lauku ainavas sastāvdaļu, mudinot izkopt un attīstīt senās būvniecības tradīcijas. Vēlme radoši veidot apkārtni, rosina atjaunot senas ēkas, mainīt to sākotnējo funkciju, kā arī radīt modernas un mūsdienīgas koka celtnes.

22. attēls. Amatsciema apbūves ainava ar guļbūvēm. Arhitekti: Sarmīte Bumbiere un Pēteris Blūms.
<http://media-cache-ak0.pinimg.com/736x/5f/25/1d/5f251d0bd067a4b3c9f9b7e954f57a37.jpg>.
 23. attēls. Amatsciema ainava – guļbūvē celta ģimenes ēka ar dzīvojamām telpām jumta izbūvē.
http://ic.pics.livejournal.com/konin_ss/33197498/38182/38182_640.jpg.

Vidzemē, pārveidojot dabas ainavu, radīja Amatsciemu (22. att.), kā īpašnieks ir Aivars Zvirbulis. Amatsciema plānojumā ietvēra latviešu tradicionālās viensētas ideju, uzbūvi un tradīcijas. Ciematā starp ūdenstilpnēm un koku puduriem izvietotie mazstāvu dzīvojamie nami patīkami iekļaujas ainavā (23. att.). Saglabājot cilvēka mērogu atsevišķu celtnu un ēku ansambļa telpiskajā kompozīcijā, ir iespējams ne tikai organiski saliedēt un aptvert visus telpiskās izteiksmes komponentus, bet arī nodrošināt telpiskās kompozīcijas adekvātu uztveri.

Secinājumi

1. Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas guļbūvju celtniecība pilsētās un laukos ieguvusi jaunas izpausmes. Mūsdienu pilsētvidē, atšķirībā no pirmskara laika, dzīvojamās ēkas guļbūvē vairs nedominē ainavā – tās biežāk sastopamas Latvijas austrumu reģionā. Izzinot vēsturisko mantojumu, arhitekti rod jaunus, radošus risinājumus vides informatīvi emocionālā potenciāla palielināšanai, mākslinieciskās izteiksmības sasniegšanai un identitātes saglabāšanai: Latvijas reģionālo arhitektūru pilsētās bagātina atsevišķi cilvēciskā mērogā radīti, ainavā un arhitektoniski telpiskā kontekstā iesaistīti būvapjomi guļbūvē.
2. Mūsdienās guļbūvju arhitektūra Latvijā galvenokārt attīstās lauku vidē, kur sastopamas senajās tradīcijās atjaunotas guļkoku ēkas un rūpnieciski ražoti laikmetīgi dzīvojamie nami ar mūsdienu prasībām un estētikai atbilstošu plānojumu un vizuālo tēlu, kā arī daudzfunkcionālas celtnes un kompleksi atpūtai, kur guļbūves būvapjoma izveidē izmantoti inovatīvi risinājumi, bet konstruktīvie elementi dažkārt sasaistīti ar laukakmens mūri.

Summary

In the Curonian, Prussian, Semigallian, Latgalian, Liivs, Estonians, as well as in Lithuanians' society family was the smallest unit for whose settlement a house was built. Initially, a fence was only built around the house but later around the whole cluster of buildings. A fenced house or group of buildings formed a farmstead or message, a type of residence typical to the Balts' people. A territory populated by kin was identified with a village whose building consisted of farmsteads belonging to separate households of kin. Starting from the middle of the year 1000 BC on lands suitable for farming nearby rich forests on separate hills with steep slopes local inhabitants started to make fortified settlements. The most important buildings built of logs were concentrated in the fenced building complexes. At the foot of the hillfort in the ancient town surrounded with wooden fortifications single or double room houses, outhouses and barns were built of logs, creating dense building. Log houses were also built in protected places on lake islands. The first cities were founded in the territory of Latvia during that time, whose planning influenced the further development of wooden buildings. Reformation promoted formation of new building types in cities. Understanding about the urban architectural and spatial planning changed – church became the architectural dominance in the composition of urban central planning, which arranged the surrounding spatial environment and also influenced building of wooden houses, as well as log houses. The Livonian War (1558-1582) destroyed the Livonian Confederation (1243-1561). In the 17th century changes took place in urban planning: rural buildings were gradually adapted to urban conditions, promoting development of radial construction plan and

construction of houses and public buildings suitable for spatial environment. Under the influence of socio-economic conditions the planning and construction volume of log houses built by local masters improved; regional peculiarities were marked and ethnographic architecture developed. Wooden building architecture reached its full maturity in the second half of the 18th century, when also in the appearance of log buildings monumentality was manifested. Improving the constructive solution of log houses, nowadays absolutely new types of buildings are created – in the old constructions public buildings and relaxation complexes are built. The traditional building inspires creation new architectonic structures to provide modern functions.

Literatūra un avoti

1. *Amatciema ainava – guļbūvē celta ģimenes ēka ar dzīvojamām telpām jumta izbūvē.* http://ic.pics.livejournal.com/konin_ss/33197498/38182/38182_640.jpg.
2. *Amatciema apbūves ainava ar guļbūvēm.* Skatīts: 17.11.2014. <http://media-cache-ak0.pinning.com/736x/5f/25/1d/5f251d0bd067a4b3c9f9b7e954f57a37.jpg>.
3. *Brāļu draudzes lūgšanas nams Cepļos, Vecpiebalgā.* Skatīts: 10.11.2015. <http://www.bdm.lv/vesture/majas/sn091-01.jpg>.
4. *Dekors – dzīvojamās ēkas jumtgales vējdēļu zirgi.* Skatīts: 17.11.2014. [wikimedia.org/wiki/File:Jumis.JPG](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jumis.JPG).
5. *Dzīvojamās ēkas jumts ar koka segumu Amatciemā.* Skatīts: 17.11.2014. <http://amatciems.lv/lat/galerija/majas.html?pic=941>.
6. Jansons, G. (1982). *Kurzemes pilsētu senās koka ēkas.* Rīga: Zinātne. (In Latvian).
7. Jaunzems, J. (1943). *Kurzemes sēta.* V. Tepfera izdevums. (In Latvian).
8. Kārklīšs, M. (2008). *Guļbūves.* Vakar. Šodien. Rīt? In: Arhitektūras un būvniecības attīstība cauri gadsimtiem. Rīgas Celtniecības koledžas 2. zinātnisko rakstu krājums. Rīga: Rīgas Celtniecības koledža. (In Latvian).
9. Krūmiņš, A. (2003). *Latgales koka baznīcas.* Rīga: Jumava. (In Latvian).
10. *Materiāli par Latvijas būvniecību.* II kopoījums. Uzmērojumi. (1922) Rīga: Latvijas Universitātes Arhitektūras fakultāte. (In Latvian).
11. *Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs.* Rīga: Zinātne, 1978. (In Latvian).
12. *Restorāns-viesu nams „Medzābaki”.* Skatīts: 10.11.2015. <http://www.kodarit.lv>.
13. *Restorāns „Lido” Rīgā.* Skatīts: 10.11.2015. https://hdwallpapers.cat/wallpaper_mirror/lido_restaurant_in_riga_at_christmas_lights_hd-wallpaper-1239473.jpg.
14. *Rija Rūdolfa Blaumaņa memoriālajā muzejā „Brakos”.* Skatīts: 10.11.2015. <http://www.braki.lv/f/galleries/1/20490.jpeg>.
15. *Turaidas ainava – guļbūvē celts ceļmalas restorāns „Kungu rija” Turaidā.* Skatīts: 10.11.2015. http://www.atputasbases.lv/images/catalog/c0bd8e1b2458456e6e78b615749519f5/000/000/016/s7_1672.jpg.
16. *Viesu nams „Puduri” netālu no Ķeguma.* Skatīts: 10.11.2015. http://www.viss.lv/dati/puduri/logo_liels.jpg.
17. *Zemgaļu apmetne ar guļbūvēm Tērvetes pilskalnā.* Skatīts: 10.11.2015. http://i.vietas.lv/userfiles/image_gal/big/43/image-2543.jpg.
18. *Zemgales zemnieka dzīvojamā māja ar galos nošļauptu divslīpju jumtu.* http://www.latvia.travel/sites/default/files/styles/lightbox/public/tourism_sight/708-vitolnieki_seta.jpg?itok=FQ3okjNE.